

УДК 94 (470+571)«18/19»:334.713-057(=161.2)

Ю.В. Ніколенко

**РОЗВИТОК В РОСІЇ КУСТАРНИХ ТЕКСТИЛЬНИХ ВИРОБНИЦТВ ТА УЧАСТЬ В НИХ
УКРАЇНСЬКОГО ЕТНІЧНОГО НАСЕЛЕННЯ
(ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТОЛІТТЯ)**

В статті досліджується розвиток кустарних виробництв з обробки волокнистих матеріалів та участь в них українського етнічного населення Російської імперії у другій половині ХІХ - на початку ХХ ст. Основна увага приділяється аналізу історичного розвитку слобідсько-українських кустарних осередків на території Курської та Воронізької губерній, особливостей дрібних текстильних виробництв, їх ролі й місця у традиційній культурі етнічних українців, які населяли Північну Слобожанщину.

Ключові слова: кустарні промисли, обробка волокнистих матеріалів, народне мистецтво, етнічні українці, текстильне виробництво, Північна Слобожанщина.

В статье исследуется развитие кустарных производств по обработке волокнистых материалов и участие в них украинского этнического населения Российской империи во второй половине ХІХ - начале ХХ вв. Основное внимание отводится анализу исторического развития центров украинского кустарничества территории Курской и Воронежской губерний, особенностей мелких текстильных производств, их роли и места в традиционной культуре этнических украинцев, которые населяли Северную Слобожанщину.

Ключевые слова: кустарные промыслы, обработка волокнистых материалов, народное искусство, этнические украинцы, текстильное производство, Северная Слобожанщина.

The development of handicraft production of fibrous materials processing and participation of ethnic Ukrainian population of the Russian Empire in the second half of ХІХ - early ХХ centuries the article examines. The main attention is paid to the analysis of the historical development of centers of ukrainian home industry in Kursk and Voronezh provinces, the characteristics of small textile industries, their role and place in the traditional culture of ethnic Ukrainians who lived in North Slobozhanshchyna.

Key words: crafts, processing of fibrous materials, folk art, ethnic Ukrainians, textile production, North Slobozhanschina.

Постановка проблеми. На слов'янських землях історія кустарних виробництв з обробки волокнистих матеріалів сягає своїми коріннями в глибоку стародавність. Протягом другої половини XIX – початку XX ст. в Російській імперії налічувалося багато кустарних осередків із самобутніми традиціями організації ткацького та інших виробництв, історично сформованими художніми системами декорування виробів, професійною обрядовістю тощо. До сьогодення в російсько-українському науковому середовищі існують різні точки зору з питання про час та причини виникнення цих осередків кустарної обробки волокна, але при цьому більшість вчених погоджуються з тим, що суттєвий позитивний внесок в розвиток текстильних промислів на теренах багатьох російських губерній зробило українське етнічне населення Російської імперії. Зокрема, можна впевнено стверджувати, що друга половина XIX – початок XX ст. був період найвищого розвитку осередків кустарної обробки волокна на території Курської та Воронізької губерній, яку населяли етнічні українці. Упродовж цього періоду дрібне текстильне виробництво Північної Слобожанщини як суттєвий компонент української народної економіки та культури розвивалося в гранично сприятливих умовах ринкової трансформації Російської імперії.

Отже, вивчення розвитку історичного розвитку українських осередків кустарної обробки волокна, що існували на території Курської та Воронізької губерній, особливо на нинішньому етапі відродження слов'янських національних культур постає актуальним завданням української історичної науки. Детальне наукове вивчення кустарного текстильного виробництва Північної Слобожанщини може суттєво збагатити історію матеріальної культури як російського, так й українського народу. Дослідження обраної нами проблеми також диктується необхідністю сучасного переосмислення багатьох суттєвих аспектів історичної еволюції українських народних промислів та ремесел, що розвивалися в межах російських губерній, більш об'єктивного визначення їх місця у пореформеному соціально-економічному просторі Російської імперії. Всі ці обставини підтверджують, що для сучасної української історичної науки дослідження історичного розвитку кустарних виробництв з обробки волокнистих матеріалів та участі в них українського етнічного населення Російської імперії у другій половині XIX - на початку XX ст. представляє значний науковий та практичний інтерес.

Аналіз актуальних досліджень. Серед багатьох публікацій, що стосуються окремих аспектів історії розвитку кустарних промислів з обробки волокна та участі в них українського етнічного населення Російської імперії у другій половині XIX - на початку XX ст., слід особливо визначити статті та монографії В.С. Ажаєвої [1], Ф.К. Волкова [4], В.П. Воронцова [5], М.О. Добротворський [8], О.О. Рыбников та О.С. Орлов [15] та інших. У них зібраний та узагальнений певний фактичний матеріал, який, в основному, дозволяє оцінити загальні масштаби та динаміку розвитку кустарних промислів з обробки волокна в різних регіонах Російської імперії, в тому числі й особливостей розвитку українсько-слобідських кустарних осередків в Курській та Воронізькій губерніях. В цілому, історіографічний аналіз літератури з теми дослідження дозволяє зробити висновок, що в роботах попередників був зібраний і узагальнений певний фактичний матеріал. Однак дотепер вивчалися лише окремі аспекти проблеми, висвітлені, як правило, попутно при розгляді більш широких тем.

Мета статті. Мета і основні завдання статті визначені з урахуванням актуальності теми та її логічного зв'язку з науковими програмами і планами, що є пріоритетними для української історичної науки. Саме тому в даній статті висувається завдання комплексно дослідити історію розвитку кустарних виробництв з обробки волокнистих матеріалів та участь в них українського етнічного населення Російської імперії у другій половині XIX - на початку XX ст. Основна увага приділяється аналізу історичного розвитку осередків українського кустарництва, що існували на території Курської та Воронізької губерній, особливостей дрібних текстильних виробництв як суттєвого компонента української народної культури, аналіз локальних особливостей промислів з обробки волокнистих матеріалів, їх ролі й місця у традиційній культурі етнічних українців, які населяють Північну Слобожанщину.

Виклад основного матеріалу. Протягом усього досліджуваного періоду найбільшу питому вагу в російській кустарній промисловості мала численна група виробництв з обробки волокнистих матеріалів. До початку XX ст. кустарною обробкою волокна в російських губерніях Російської імперії було зайнято 509 тис. чол., що складало 37% всіх кустарів. Найбільше кустарів, а саме 244 тис. чол., або 48% від загального числа в галузевій групі, були сконцентровані в центральних губерніях Росії, ще 198 тис. чол., або 39%, знаходилося у її південних

губерніях й ще 67 тис. чол. або 13%, – у її північних губерніях [9, с.177].

Загальноросійська географія промислів по обробці волокна була гранично широкою, у той же час поступово складалися кілька великих районів цього промислу: мереживний Вологодський, мереживний Михайлівський у Рязанській губернії, сітков'язальний Нижегородський, пухов'язальний Оренбурзький, сарпиночний Камшинський у Саратовській губернії, трикотажний Боровичський у Новгородській губернії. До регіональних центрів відносилися: сітков'язальний Рязанський, сітков'язальний Осташковський в Тверській губ., ткацький Підмосковний і ткацький Владимирський та багато інших. Серед таких районів можна особо виділити кустарі осередки етнічних українців, що населяли ту частину території Курської та Воронізької губерній, яка відносилася до Північної Слобожанщини [17, с. 183].

Найбільшого розвитку в галузевій групі з обробки волокна досягло ткацтво із такими супутніми промислами, як прядіння, розмотуванням бавовняної нитки й шовку та ін. Ткацтво існувало на російських землях ще з давніх часів й вже в XVI-XVII ст. воно стало приймати форму товарного виробництва і виходити на ринок. Розвиток у Російській імперії ринкових відносин і дозвольні урядові укази 1769-1775 років дали потужне прискорення цьому процесу, а тариф 1822 р. створив сприятливі умови для подальшого росту кустарного ткацтва. В цілому, протягом другої половини XIX - початку XX ст. кустарне ткацтво Північної Слобожанщини не втрачало свого значення в соціально-економічному розвитку Росії, не дивлячись на розвиток машинного виробництва воно існувало до 1920-30-х років. Кустарне ткацтво розвивалося в умовах дрібнотоварного селянського господарства. Паралельно цьому поширювався і процес капіталізації цієї галузі – перетворення сільських кустарів-ткачів у робітників-надомників великої текстильної промисловості. Дрібнотоварне виробництво довше всього втримувалося у візерунковому ткацтві [2. – Спр. 6. – Арк. 19].

На загальноросійському тлі слобідсько-українські регіони Курської та Воронізької губерній, за рівнем розвитку кустарного ткацтва, впевнено займала одне з провідних міст. Місцеві осередки кустарного ткацтва визначалася також тим, що промислом тут займались переважно етнічні українці, які склали значну частину місцевого населення в багатьох повітах губерній. Етнічні українці – ткалі та килимарі зустрічалися в слободах Борисівка Грайворонського повіту; Велика Михайлівка, Покровська, Борсуки і Холані Новооскольського повіту;

Тернівці, Шопині, Муромі Білгородського повіту; Стреліце Корочанського повіту та в багатьох інших слободах та селах Північної Слобожанщини, в яких мешкали етнічні українці [6, с. 49-50].

Найбільшим осередком кустарного ткацтва протягом другої половини XIX - початку XX ст. в Північній Слобожанщині була сл. Борисівка Грайворонського повіту Курської губернії. Характеристика борисівського ткацтва, що давали кустарі техніки Міністерства державного майна М.А. Добротворський та М.В. Пономарьов, які вивчали розвиток цього промислу, відображала найвищий розквіт кустарного ткацтва в слободі. Пізніші дослідники помічали ознаки занепаду кустарного ткацтва, вказували на різке скорочення промислу сл. Борисівка. Так, якщо в 1884 р. М.А. Добротворський писав про 273 ткачів, які працювали на 18 господарів, то в 1890 р., за підрахунками М.В. Пономарьова, їх було тільки 200, а в 1904 р. в чотирьох господарів залишилось тільки близько 50 ткачів. Занепад промислу пояснюється не тільки конкуренцією фабричних тканин, але й інтенсивною експлуатацією кустаря підприємцем-перекупником [12. – Оп. 1. – Спр. 39. – Арк. 4].

Кустарі техніки М.А. Добротворський, М.В. Пономарьов та інші неодноразово звертали увагу Міністерства державного майна на необхідність вдосконалення кустарного ткацтва в Борисівці, на надзвичайно малий заробіток ткачів, який часто не відповідав затраченій праці. В своєму дослідженні М.В. Пономарьов писав про те, що «...покращених малюнків ніхто кустарів не навчав, у цьому відношенні все залежало від самобутньої винахідливості ткача», вказував на необхідність надання їм допомоги не тільки вдосконаленими ткацькими верстатами та іншим устаткуванням, але й рисунками і гарними зразками самих тканин. Він висловлював впевненість, що «борисівські ткачі, як я переконався особисто, народ здібний, швидко би придивились до нових манер» [9, с. 165].

В 1890 р. Міністерство державного майна направлено в Борисівку фахівця з художнього ткацтва В.А. Доліво-Добровольську. В своєму звіті за 1890 рік вона писала, що жінки і матері ткачів спочатку запідозрили в ній конкурентку, яка «...приїхала з метою ознайомитися з їх рисунками, щоб потім ткати їх настільники на своїй фабриці і, таким чином, зовсім знищити борисівське ткацтво». Але їх побоювання розвіялось, коли за допомогою досвідченого ткача з села Яковлевське вона організувала навчання борисівських ткачів на новому ткацькому верстаті з човником-поганялкою [11, с. 390]. «Ска-

тертини в 26 вершків (небачена доти в Борисівці ширина – 116 см) не тільки були заправлені, але й показано спосіб зміни візерунків при тій же заправці. Я роздала бажаючим рисунки тканин з позначеннями, в кого який заправлено, а також рисунки підв'язування підніжок і півпідніжок» [11, с. 399-340]. У наступному звіті за 1891 рік В.А. Доліво-Добровольська повідомила міністерство, що ткачі Борисівки почали поступово освоювати більш продуктивний ткацький верстат з поганялкою, який, до того ж, давав можливість виробляти скатертини двохаршинної ширини [13. – Оп. 1. – Спр. 82. – Арк. 61-63].

Кустарне ткацтво українського населення Північної Слобожанщини являло собою складний комплекс прийомів роботи та знарядь виробництва різного походження, що виникли в різні часи й відбивали довгу і складну історію народної майстерності. При схожості деяких прийомів виготовлення такі тканини та вироби з них з різних районів відрізнялися друг від друга колоритом, композицією візерунків, сполученням орнаментальних форм. Всі візерункові тканини ткалися на простих селянських станах – «кроснах» шляхом щільного з'єднання навхрест переплетених поздовжніх (основа) і поперечних (уток) ниток. Процес готування пряжі й тканини був тривалим і трудомістким. Щоб виткати три простих полотна (150 метрів), потрібно було затратити близько 240 робочих днів. Візерункові тканини вимагали від ткачів ще більших зусиль, часу і напруги [7, с. 51-52].

Головним рослинним волокном для виготовлення пряжі у північних і центральних регіонах Російської імперії був льон. Основними льонарськими районами були Олонецька, Вологодська, Костромська Ярославська, Тверська, Владимирська та В'ятська губернії. Тут вирощувалися кращі сорти льону, які йшли на волокно. У чорноземних губерніях Росії у другій половині XIX – на початку XX ст. вирощували переважно культуру олійного льону, насіння якого через Одеський порт вивозилося за кордон. У Північній Слобожанщині льонарство значного промислового значення не мало, проте тут селяни вирощували конопель високої якості. Значна частина волокна, одержаного від обробки коноплі, а рідше й кропиви, використовувалася в кустарному ткацтві. В другій половині XIX – на початку XX ст. на території Курської й Воронізької губерній з конопель селяни виробляли, як так зване плоскіне полотно, так й замашне полотно [19, с. 41].

У Північній Слобожанщині, як й повсюдно в Російській імперії, кустарі використовували в ткацтві вовну, головним чином овечу, у невеликій кількості козячу, кролячу і лише в особливих

випадках коров'ячу і собачу. Нитки для візерункового ткацтва кустарі офарблювали в різні кольори, застосовуючи із цією метою різні домашні засоби, або віддавали у фарбувальні майстерні, або ж купували пофарбовану пряжу на ринку [14. – Оп. 9. – Спр. 27. – Арк. 22].

Процес підготовки сировини до ткацтва був тривалим. У відношенні льону й коноплі – це вирощування, смикання, обмолот, слання, мочіння, м'яття, тріпання, чесання, прядіння, мотання ниток, біління й фарбування ниток. Лише після чого починався сам процес ткання. Найбільше поширення серед українських кустарів Північної Слобожанщини мав горизонтальний ткацький стан – кросна. Наприкінці XIX ст. в багатьох українських осередках кустарного ткацтва з'явився ткацький верстат з поганялкою. На ньому ткали переважно чоловіки. Найбільше поширення він одержав в Борисівському кустарному осередку. Після завершення процесу ткацтва починалася обробка готових тканин: біління полотна, валяння сукна, лошіння вовняних тканин [3. – Спр. 92. – Арк. 55].

У Російській імперії другої половини XIX – початку XX ст. широкого розвитку також набуло килимоткацьке кустарне виробництво. Серед російських губерній головними центрами концентрації килимарів були Московська губ., в якій нараховувалося 18,2 тис. кустарів-килимарів, Тамбовська губ. – 3,2 тис. кустарів-килимарів, Сибірська губ. – 1,2 тис. кустарів-килимарів, Самарська губ. – 0,8 тис. кустарів-килимарів. Не відставала по темпам і масштабам розвитку кустарного килимарства й Північна Слобожанщина, де в Курській губ. нараховувалося 1,8 тис. українських кустарів-килимарів, а в Воронізькій губ. – 0,9 тис. килимарів. Кустарне виробництво килимів, як й інших видів текстилю, наприкінці XIX ст. стало поступатися місцем фабричному килимарству, що зосередилося в Московській губернії [14. – Оп. 1. – Спр. 39. – Арк. 11-12].

Товарний характер ручне ткацтво килимів довгий час зберігало в Курській та Воронізькій губерніях серед етнічного українського населення. Як кустарний промисел килимарство в українських поселеннях Курської та Воронізької губерній одержало широке поширення ще в XVIII ст. За місцевими традиціями у приданому нареченої повинно було бути щонайменше три килими – на підлогу, на сани у зимову холоднечу та під час святочних гулянок та ін. Звичайно українські майстри ткали килими на горизонтальному або вертикальному ткацькому станах. Сировиною служила товста пряжа – лляна, зсучена в три нитки, і вовняна (з

овечої та коров'ячої вовни). На горизонтальному стані техніка виготовлення гладких (безворсових) килимів не відрізнялася від вироблення звичайної візерункової тканини. Для того, щоб виткати візерунок, ткаля міняла човники із пряжею різних квітів. На вертикальних станах практикувалося виготовлення ворсових килимів. Рама такого стану однією стороною прикріплювалася до підлоги, іншої – до стелі хати [18, с. 9].

У багатьох українських селах Курської та Воронезької губерній килими ткали цілими родинами: дівчинки розбирали й очищали вовна, пряли пряжу, жінки та дівчини красили її, снували на стані основу і ткали килими. У великих осередках промислу, де виробництво було поставлено широко, існував вже розподіл праці. Часто найбільш кустарі одержували вовну від господарок-майстринь, які мали нерідко двох-трьох найманих помічниць, які займалися фарбуванням і тканням килимів. Українські килимарі Курської губернії здавна ткали безворсові килими з пофарбованої вовни, але з 70-х років XIX ст. перейшли на виготовлення на вертикальних станах довговорсових килимів із квітковим візерунком з великих яскравих квітів на чорному тлі [12. – Оп. 43. – Спр. 12. – Арк. 90].

Найбільша кількість кустарів була зосереджена в українських селах Курського, Фатежського й Львовського повітів. До 80-х років XIX ст. килимарство процвітало й у Щигровському повіті. Повсюдно в Курській губернії кустарне килимарство розвивалося як для задоволення власних потреб місцевого населення, так й на продаж. Значну частину килимів продавали на Корінному ярмарку, а пізніше везли на Курську ярмарку. Робили килими двох видів - «гладцові» (гладкі безворсі) та «махрові» (ворсові). Сировиною основою кустарного килимарства було місцеве конопляне прядиво й овеча вовна. На ворсові килими вовні було потрібно у два рази більше, ніж на безворсові. Фарбування пряжі вироблялося як покупними хімічними барвниками, так і домашніми натуральними засобами. На одному верстаті, як правило, працювали по 2-3 майстрині – одна «вела візерунок», інша стежила за його доробкою, третя ткала тло. Курські килими відрізнялися міцністю і не линяли. Тло килимів курські килимарі завжди робили чорним, незважаючи на те, що фарбування в ці кольори була досить трудомістким. Проте, килими, що потягом другої половини XIX – на початку XX ст. виготовляли українські кустарі Курської губернії користувалися широкою популярністю. На Московській кустарній виставці 1882 р. гладкі та махрові килими майстрині О. Анпилогової із с. Никольського Фатежського

повіту були визнані гідними срібної медалі [16, с. 163].

Курське земство всіляко намагалося підтримати розвиток кустарного килимового виробництва. В 1900 р. у Суджанському повіті воно сприяло відкриттю школи-майстерні, де викладання вела майстриня, що отримала освіту в Маріїнській практичній школі мереживниць у Петербурзі. Була почата спроба поліпшити декоративні сторони виготовлення килимів – впроваджувалися нові малюнки, розроблялися нові колірні рішення [9, С. 150-151].

У Воронезькій губернії кустарне килимарство у другій половині XIX – на початку XX ст. було зосереджено у слободах Урив і Троїцька Коротоякського повіту, де українські селяни-кустарі ткали безворсові килими. Початок промислу покладали полонені турки-солдати, які якийсь час знаходилися в слободі Урив. Килими мали невеликі розміри, відрізнялися яскравим колоритом і закінченістю композиції, розрізнялися двома видами орнаменту: рослинного та геометричного. Квітковий орнамент звичайно складався з розкиданих по тлі великих троянд із листами. Наприкінці XIX ст. зі слобод Урив і Троїцька на російський ринок щорічно надходить до 5 тис. килимів. Поступово кустарне килимарство поширилося й на окремі села Богучарського, Задонського, Нижнедев'яцького повітів, де земство стало відкривати килимарські школи-майстерні [17, с. 83]. Відкрита була школа й у слободі Урив, де в 1912 р. килимарством займалися в 600 кустарних господарствах. Поступово кустарне килимарство охопило і частину населення с. Лисок [17, с. 21].

У другій половині XIX – на початку XX ст. значний розвиток отримав в Російській губернії ще один специфічно жіночий промисел – прикраса тканин вишивкою. Вишивання і раніше вироблялося не тільки для домашніх потреб, але й на замовлення і поступово сформувалося в кустарний промисел. Всеросійськими центрами кустарного вишивального промислу були В'ятська губ. – 1,8 тис. чол., Костромська – 5,5 тис. чол., Нижегородська – 4,2 тис. чол., Московська – 3 тис. чол., Владимирська – 1,6 тис. чол., Рязанська губ. – 2,3 тис. чол. [10, с. 78].

Значення вишивки, особливо в українських селах Північної Слобожанщини, було надзвичайно велике. Вона прикрашала жіночий святковий одяг та тканини, які входили в інтер'єр селянської хати. Особливе значення мали розшиті рушники – вони були потрібні на весіллі, у родильних, хрестинних і поховальних обрядах. Рушники дарували в церкву, вішали в каплицях, ними прикрашали прищляхові та нагробні хре-

сти. Причому, якщо в мереживному промислі машина якоюсь мірою могла потіснити ручне виробництво, те вишивці механізація в розглянутий період ще не загрожувала. Уже в другій половині XIX ст. українська кустарна вишивка була оцінена мистецтвознавцями як винятково художнє явище [18, с. 95].

Помітні центри вишивки зложилися в Судженському і Грайворонському повітах Курської губернії, чому сприяли місцеві монастирі, де здавна рукоділля займало особливе місце. У слободі Білої Судженського повіту до кінця XIX в. на ринок працювало близько 20 дрібних сімейних майстерень, серед них одна мала 10 найманих вишивальниць, 16 дворів – від 2 до 6 чол., і 4 родини працювали самостійно. Вишивали в слободі скатертини, рушника і постільну білизну. Збут був пов'язаний з українськими губерніями – Харківською, Полтавською, Чернігівською, звідки й надходили замовлення. Слобода Борисівка Грайворонського повіту здобула популярність вишивкою рушників довжина яких досягала 4 5- 5 аршин, ширина – понад один аршин. Як й у слободі Білої, тут працювали жінки й дівчинки 10-11 років, яких на початку 1900-х рр. налічувалося до 50 чол. Основний напрямок збуту через скупників – на ярмарки Харківської та Полтавської губерній [12, с. 58].

Висновки і перспективи подальших досліджень. Таким чином, протягом другої половини XIX – початку XX ст. в Курській і Воронізькій губерніях Російської імперії нараховувалося багато кустарів українського походження, що були зайняті в різноманітних кустарних виробництвах з обробки волокнистих матеріалів. Причини, які обумовили швидкий розвиток текстильних промислів на українських етнічних землях Північної Слобожанщини, були значною мірою стандартними для багатьох кустарних промислів – історичні традиції, сприятливі природні умови, сільське малоземелля, господарчі потреби селянських господарств тощо. Сприяло широкому розвитку кустарних текстильних виробництв серед етнічних українців й активна діяльність Курського та Воронізького земств.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ажаева В.С. Мелкое предпринимательство в России (конец XIX в. – начало XX в.): Аналитический обзор / В.С. Ажаева. – М.: Издательство ИНИОН РАН, 1994. – 36 с.
2. Архів Російського державного музею етнографії – Ф.1.

3. Архів Російського державного музею етнографії – Ф.5.
4. Волков Ф.К. Этнографические особенности украинского народа / Ф.К. Волков // Украинский народ в его прошлом и настоящем. – Петроград: Тип. т-ва “Общественная польза”, 1916. – Т. 2. – С. 455-647.
5. Воронцов В.П. Значение кустарных промыслов, общие условия их развития и меры их поддержания в России / В.П. Воронцов. – СПб.: Тип. В. Киршбаума, 1902. – 27 с.
6. Годовой отчет Кустарного общества. – Курск: Тип. губ. правления, 1914. – 168 с.
7. Данные подворной сельскохозяйственной переписи в Курской губернии, произведенной земством в 1913 г. – Курск: Тип. губ. правления, 1910. – 311 с.
8. Добротворский Н.А. Кустарные промыслы Курской губернии / Н.А. Добротворский – Курск: Изд. Курск. Губ. зем. стат. бюро, 1886. – 255 с.
9. Доклады Курской губернской земской управы 1911 года. – Курск: Изд-во губ. зем. управы, 1911. – 231 с.
10. Журнал Совещания о нуждах кустарных промыслов. – СПб.: Тип. В.Киршбаума, 1912. – 188 с.
11. Отчеты и исследования по кустарной промышленности в России. – СПб.: Тип. В. Киршбаума, 1892. – Т. 1. – 511 с.
12. Російський державний історичний архів (СПб) – Ф. 395.
13. Російський державний історичний архів (СПб) – Ф. 398.
14. Російський державний історичний архів (СПб) – Ф. 403.
15. Рыбников А.А. Кустарные промыслы и сбыт кустарных изделий / А.А. Рыбников, А.С. Орлов. – М.: Тип. П.П. Рябушинского, 1913. – 415 с.
16. Свод материалов по кустарной промышленности в России. – СПб.: Тип. Пантелеевых, 1874. – IX, 629 с.
17. Свод статистических сведений по сельскому хозяйству России к концу XIX века. – СПб.: Тип. В. Киршбаума, 1913. – 255 с.
18. Труды комиссии по исследованию кустарной промышленности в России. – СПб.: Тип. В. Киршбаума, 1880. –Т. 5. – 329 с.
19. Труды по исследованию кустарных промыслов в Курской губернии. – Курск: Тип. губ. правления, 1912. – 125 с.